

MİTOSTAN SİYASETE VENÜS *PROMETOR* -ROMA-APHRODİSİAS İLİŞKİSİNDE ETKİN TANRISAL BİR FİĞÜR-

GÜL E. DURNA*

Aphrodisias, “Roma İmparatorluk Çağı’nda Anadolu” dendiği vakit ilk akla gelen, hatta adları önemle anılan yerleşim alanlarından biridir. Karia’nın önemli bir kenti, Anadolu’nun ünlü bir kült merkezidir.** Roma nezdindeki yeri ise hayli özeldir.

İlk yerleşimleri tarih öncesi devirlere uzanan Anadolu’nun binlerce yıllık geçmişi içinde oldukça sıradan duran yöre, “Aphrodisias” adıyla sergilediği sosyo-kültürel ve kentsel kimliğine İ.Ö. 2. yüzyılda¹, diğer bir deyişle Geç Helenistik/Erken Roma Dönemi’nde bürünmüştür. Gerek Roma emperyalizminin Helenistik dünya üzerindeki yengisi, gerekse o dünyanın en önemli kavşağı olan Anadolu’nun Roma İmparatorluğu’na eklenmesi açısından bir dönüm noktası olan bu yüzyıl, siyasi alanda yitip giden özgürlüklerle bir sonu simgeler görünse de, Aphrodisias için yeni başlangıçlar demektir. Yöre, çağdaşı olan bir çok kenti imrendiren zenginliğine ve bu zenginliğe yakışır kentsel görkemine bu dönemde kapı aralamıştır. Yerleşikleri, bundan böyle toplumlar arası platformda imparatorlarca kayırılan; ekonomik ve siyasi alanda ayrıcalıklı kılınan bir toplum olma yolundadır.

Aslında değişen ve gelişen sadece yöre ve halkı değildir. Yüzyıllardır bölgede tapınılagelen yerel tanrıça yerini bir yenisine, Helen *pantheonunun* önemli bir üyesi olan Aphrodite’ye terk etmiştir. İ.Ö. 2. yüzyıldaki yeniliklerin tabanında da bu dönüşüm yatmaktadır. Bir başka deyişle, Geç Helenistik Dönem’de yerleşim alanına kentsel kimliğini katan, toplumsal ve kültürel gelişimi körükleyen yeni bir kültürün varlığıdır. Bölge, tanrıça Aphrodite’yle birlikte ünü Anadolu sınırlarını aşan bir kült merkezine dönüşmüş; kayıtlara da tanrıçadan aldığı adıyla Aphrodisias olarak geçmiştir. Deyim yerindeyse

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğr.Gör.Dr.

** Eski Çağ Anadolu haritasında Karia (Güneybatı Anadolu) sınırları içinde bulunan Aphrodisias kentinin kalıntıları, Aydın ili Karacasu ilçesine bağlı Geyre köyü yakınında yer almaktadır.

¹ K. T. Erim, *Aphrodisias* (İstanbul, 1993), s. 10-11.

Aphrodisias'ı Aphrodisias yapan, bir bakıma Aphrodite'dir. Bölge halkının dinsel yaşamında, yerleşim alanına adını verecek kadar köklü bir yer edinen tanrıça, antik çağın sonuna değin öneminden hiçbir şey yitirmemiş; hatta kurumlaşmış kültürle, pagan geleneğin bir sembolü olarak Hıristiyanlığa karşı olanca gücüyle direnmiştir. Köklü yerleşikliğinde ve öneminde hiç kuşku yok ki karakterinin payı büyüktür. Erken Roma Dönemi'nden itibaren gelişen sosyo-ekonomik ve siyasi koşullar tanrıçaya önemli roller yüklemiştir. Aphrodite -Romalılar arasındaki adıyla Venüs- bir bereket kaynağı; koruyucu bir kent tanrıçası; daha da anlamlısı, Romalılar'ın ileri sürdüğü, Aphrodisiaslılar arasında da kabul gördüğü üzere, imparatorların "Tanrısal Anası"dır. Bu sıfatı kendisini mitosdan kültü, kültten siyasete taşıyan önemli bir yönüdür: Roma egemenliğinin Anadolu üzerinde güçlenmeye başladığı yüzyılda, Aphrodisias ile Roma'yı birbirine yakınlaştırmış; her iki tarafa da yakınlaştırdığı oranda kazançlar sağlamıştır. Özellikle Aphrodisias'ın Roma yönetimiyle edindiği ayrıcalıklı konumda Aphrodite kültürünün katkısı, derecesi tartışılır olmakla beraber inkâr edilemeyecek boyuttadır.

Bu makalede, Aphrodisiaslılar ile Romalılar arasındaki inanç ortaklığının bir simgesi olan tanrısal figürün, edebi, mitolojik ve arkeolojik kaynaklara dayanarak Roma-Aphrodisias ilişkisindeki rolü ele alınmakta; mitos-kült-siyaset eksenine yerleşmiş görüntüsü irdelenmektedir.

****

Aphrodite kült merkezinin Roma İmparatorluk Çağı'na özgü duran parlak görüntüsünün ardında uzun fakat sönük bir geçmiş serilidir. Yörenin tarihi, Menderes Nehri ve kollarının suladığı bereketli toprakların çekiciliğine kapılan ve bu toprakları kendilerine mekân yapan tarih öncesi topluluklara kadar uzanmaktadır². Aphrodisias sınırları içerisinde yer alan Akropolis ve

² M. Sharp Joukowsky, "Prehistoric Developments on the Acropolis (Theater Hill)", *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculptor's Workshop, Philosophers and Coin Types*, ed. R. R. R. Smith and K. T. Erım (Michigan, 1991), s. 9-12; K. T. Erım, "Aphrodisias: Results of the 1967 Campaign", *TAD XVI/1* (1967), s. 70-71; A.g.y., "Aphrodisias: Results of the 1968 Campaign", *TAD XVII* (1968), s. 43-45; A.g.y., "Aphrodisias: The 1977 Campaign", *TAD XXV/2* (1981), s. 57-58; R. T. Marchese, "Report on the West Acropolis Excavations at Aphrodisias, 1971-1973", *AJA*, c. 80 (1976), s. 393-412; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA*, c. 81 (1977), s. 296; A. g. y., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* c. 80 (1976), s. 267; D. French, "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 20 (1970), s. 22; A.g.y., "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 21 (1971), s. 28; A.g.y., "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 25 (1975), s. 20; G. E. Bean, *Turkey Beyond the Meander* (London, 1989), s. 195; K. T. Erım (1993), s. 10; A.g.y., "Ancient Aphrodisias and Its Marble Treasures", *JNGS*, c. 132, no. 2 (August, 1967), s. 293.

Pekmez Tepeleri'nden gün ışığına çıkarılmış arkeolojik buluntular, Geç Neolitik Dönem'den (İ.Ö. 6. binyıl) başlayarak ardı sıra kurulmuş yerleşimlerin varlığını ortaya sermekte ve bölgenin kutsallığına dair önemli veriler sunmaktadır. Dirsekten yukarıya bükülerek göğüs üzerine yaslanan kollarla stilize edilmiş gövde formundaki mermer tanrıça heykelcikleri³ ile yassı taş idoller,⁴ bölgede en erken dönemlerden itibaren süregidecek olan bir Ana Tanrıça kültürünün ilk göstergeleridir. Geçimlerini tarımdan sağlayan toplulukların muhtemelen bereket ritüelleri ile karakterize ettikleri tanrıça, İ.Ö. 2. yüzyılda Aphrodite kültürüyle önem kazanan kutsal alanın ilk tanrısal ege-meni olarak kabul edilebilir.

Eski çağ toplumlarında "Tanrılar Anası", "Büyük Ana" ya da "Ana Tanrıça" sıfatlarıyla evrenselleşmiş olan söz konusu tanrısal figürün aynı alandaki bir başka görüntüsü de büyük ihtimalle tanrıça Nina'dır. Bölge, İ.S. 6. yüzyılda yaşamış Bizanslı yazar ve dil bilimci Stephanos'dan edinilen bilgiye göre, sırasıyla Lelegopolis, Megalepolis ve ardından da Ninoe adını almıştır⁵. K. T. Erım Ninoe adını, doğu toplumlarında bereket, aşk ve savaş tanrıçası olarak yaygın biçimde tapınılan İstar'ın Akad kültüründeki karşılığı olan tanrıça Nina (Inanna) ile ilişkilendirmiş; varlığı muhtemel bir Nina kültüründen dolayı da bölgenin Ninoe adını almış olabileceğini ileri sürmüştür⁶. Bean'e göre de, Ninive kentinin Medler ve Babililer tarafından tahrip edilmesinden önce ya da sonra, Anadolu toprakları üzerinde yayılan Asurlular'ın Karia'nın bu kesiminde bir İstar/Nina kültü kurmuş olmaları ihtimal dahilindedir⁷. Nitekim arkeolojik bulgular bu konuda sessiz değildir. 1977 yılında bazilika ve agora kapısında yürütülen kazı çalışmalarında ele geçen paneller, taşıdıkları figürler ve mitolojik sahneler açısından dikkat çekicidir. Rölyefler arasında en çarpıcı olanı, bir altarın önünde sunu yaparken betimlenmiş Ninos ve Semiramis tasvirleridir ki bunlar epigrafik olarak da tanımlanabilmektedir⁸. Ninos, Asur-Babil İmparatorluğu'nun ve Ninive kentinin kurucusu, ünlü Semiramis'in (Şammuramat'ın) kocası ve Batı Asya'dan Ege'ye kadar uzanan bölgenin fatihi olarak kabul edilen efsanevi bir kimliktir ve

³ D. French, *AS*, c. 21 (1971), s. 28; A.g.y., "Recent Archaeological Research in Turkey," *AS*, c. 28 (1978), s. 11.

⁴ H. Alkım, "Explorations and Excavations in Turkey: 1967-1968," *Anatolica*, no. III (1969-1970), s. 48-49.

⁵ G. E. Bean (1989), s. 188.

⁶ K. T. Erım, *JNGS*, c. 132, no. 2 (August, 1967), s. 294.

⁷ G. E. Bean (1989), s. 188.

⁸ K. T. Erım, *TAD XXV*, 2 (1981), s. 59; J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. 94 (1981), s. 457, no. 516; S. Doruk, "Aphrodisias: Araştırmalar, Kazılar, Tarihçe", *Belleten*, c. LIII (Ağustos-Aralık, 1989), s. 557.

adını tanrıça Nina'dan almıştır⁹. İ.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bu rölyefler bölgedeki doğu etkisini ortaya seren ve Nina kültürünün varlığına yönelik varsayımı güçlendiren bulgular olarak değerlendirilmiştir¹⁰. Kentin Ninos ile ilişkisini kanıtlayan bir diğer arkeolojik bulgu da Geç Helenistik döneme tarihlendirilen bir adak yazıtıdır¹¹. Yazıtta tanrı Zeus'un *Nineudios* epiteti ile anılması anlamlıdır. Doğu mitolojisinde önemli bir karakter olan Belos ile Helen mitolojisinin Kronos'u arasında kurulan özdeşliğin, oğulları Ninos ile Zeus arasında devam ettirilmiş olması¹² ve bu özdeşliğin Zeus'un adına yansıtılması şaşırtıcı değildir. Zeus'un yerel bir sıfatı olarak beliren *Nineudios* epiteti, hem mitoloji ve inanç sistemindeki doğu-batu etkileşimini, hem de kentin Ninos ve tanrıça Nina ile olan bağlantısını açığa çıkaran bir veridir.

Aphrodisias'daki ya da önceki adıyla Ninoe'deki Nina kültürünün sürengliğini belirli bir zaman dilimine yerleştirmek güçtür. Ancak kültürün Helenistik döneme kadar bölgede korunmuş olduğunu söylemek mümkündür. İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilen bir yapının temelina ait olabileceği düşünülen duvar kalıntıları, oturur durumda betimlenmiş *terrakotta* figürinler ile çok sayıda kandil parçası, kültürün arkaik kanıtları olarak değerlendirilmiştir¹³. Ne var ki tapınak bölgesindeki periyodik yapılanmalarda mevcut mimari kalıntıların tekrar tekrar kullanılmış olmasından kaynaklanan stratigrafik sorunlar¹⁴ ve buna bağlı olarak mimari bulguların nitelik ve nicelik açısından yetersizliği, kutsal alanın arkaik ve klasik evrelerini (İ.Ö. 7.-4. yüzyıllar) karan-

⁹ K. T. Erim, *TAD*, c. XXV, 2 (1981), s. 59; A.g.y. (1993), s. 10.

¹⁰ K. T. Erim, *Aphrodisias: City of Venüs-Aphrodite* (New York, 1986), s. 26. Ayr. bkz. D. French, *AS*, c. 28 (1978), s. 11.

¹¹ R. R. R. Smith, "Archaeological Research at Aphrodisias 1989-1992", *Aphrodisias Papers 3: The Setting And Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberius and Tetrapylon*, ed. Charlotte Roueche & R. R. R. Smith (Michigan, 1996), s. 50-51, no. 1, fig. 44.

¹² K. T. Erim (1986), s. 25-26.

¹³ *A.g.e.*, s. 58; K. T. Erim, *TAD XVI/1* (1967), s. 70; A. g. y., "1971 Excavations at Aphrodisias in Caria", *TAD XX / 1* (1973), s. 66; D. French, "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 22 (1972), s. 38; K. T. Erim, "Aphrodisias: 1964 Hafriyatı", *TAD XIV / 1, II* (1965), s. 137; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA*, c. 69 (1965), s. 145; K. T. Erim, "The Mine of Statuary in Aphrodisias", *ILN* (Archaeological Section, no. 2213) (February 20, 1965), s. 22-23; D. French, "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 16 (1966), s. 37; K. T. Erim, "More Treasure From the Mine Statuary: Excavations at Aphrodisias in Caria in South-West Turkey, Part I: The Temple and Odeion," *ILN* (Archaeological Section, no. 2163) (December 21, 1963), s. 1028-1031.

¹⁴ D. French, *AS*, c. 16 (1966), s. 37. Ayr. bkz. K. T. Erim (1986), s. 57.

lıkta bırakmış; dolayısıyla kültün yapısına ya da kutsal alanın mimarisine ilişkin kesin tespitleri güçleştirmiştir.

Tapınım alanının görüntüsü ve kültün yapısı ancak Geç Helenistik/Erken Roma döneminden itibaren aydınlanmakta ve gittikçe belirginleşmektedir. Bu döneme tarihlendirilen arkeolojik bulgular her şeyden önce kutsal alanda büyük bir değişime işaret etmektedir. İ.Ö. 1. binyılın ilk yüzyıllarında Güneybatı Anadolu'ya yönelen Helen göç ve kolonizasyonu ile başlayan Helenleşme sürecinde -bu kültürel devrim Karia'nın iç kesimlerinde ancak İ.Ö. 4. yüzyılda etkisini göstermeye başlamıştır¹⁵- Helen din kültürünün önemli bir ögesi olan Aphrodite tanrıça Nina'nın yerini almış; kentin adı da Ninoe'den Aphrodisias'a dönüşmüştür. Erim'e göre kent adındaki bu değişiklik, Büyük İskender'le başlayan dönemde (İ.Ö. 336) Helenler'in ve dolayısıyla Helen etkisinin bölgeye nüfuzu ile gerçekleşmiştir¹⁶. 1989-1992 yılları arasında kent bazilikasında yürütülen arkeolojik kazılarda ele geçen ve yukarıda değinilen Ninos frizine ait olduğu saptanan bir panel parçası, üzerinde taşıdığı Aphrodite tasviriyle dikkat çekmektedir. Orta grubu Ninos ve Semiramis'in oluşturduğu bir frizde kentin yeni tanrıçası Aphrodite'ye yer verilmiş olması, söz konusu dönüşümün önemli bir göstergesi olsa gerektir¹⁷. Tanrısal figürlerin baskın olan kültüre göre birbirinin yerini almasında en büyük etmen, karakterleri arasındaki benzerlik ya da özdeşliktir. Aphrodite ile Nina'yı bir araya getiren ise büyük ihtimalle üzerine geliştikleri "Kutsal Kadın" ya da "Kutsal Ana/Ana Tanrıça" modelidir. Bu model tarih öncesi dönemlerden itibaren İlk Çağ insanının doğasında köklü bir yere sahiptir. İnsanlık tarihinde avcılığın yerini tarıma bırakmasıyla birlikte kadının ekonomik ve sosyal alanda kazandığı büyük önem, toplulukların matriarkal formda biçimlenmesini beraberinde getirirken, dinsel inançların da bir Ana Tanrıça/Tabiat Ana kavramı üzerine odaklanmasına yol açmıştır. Doğaya egemen olarak kavranan ve yaratıcı, biçimlendirici, besleyici, koruyucu olmak gibi en temel ve doğal özelliklere sahip olan kadının şahsında temsil edilen bu tanrısal güç, İlk Çağ tarihi boyunca farklı kültürlerde farklı adlarla yer edinmiştir. Sümer'de Nina/Inanna, Babil'de İştâr,¹⁸ Suriye'de Atargatis

¹⁵ A. Laumonier, *Les Cultes Indigenes En Carie* (Paris, 1958), s. 713.

¹⁶ K. T. Erim, *JNGS*, c. 132, no. 2 (August, 1967), s. 294. Ayr. bkz. H. Brewster, *Classical Anatolia; The Glory of Hellenism* (London, 1993), s. 51.

¹⁷ R. R. R. Smith, *Aphrodisias Papers 3* (1996), s. 56.

¹⁸ G. Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* (London, 1991), s. 87-93, 96-99.

ya da Derketo,¹⁹ Fenikeliler'de Astarte,²⁰ Kapadokya ve Pontus'da Ma, Firigya'da (Pessinus) Kybele²¹ örneklerinin de ortaya koyduğu gibi, kendisine, belli bir bölgeye ve zaman dilimine sınırlı kalınmadan yaygın bir biçimde tapınılmıştır. Bu figürler ait oldukları toplumların sosyo-ekonomik yapıları ve kültürel özellikleri ile karakterize edilmiş olsalar da, özlerini oluşturan "Ana Tanrıça" kimliğinden çok fazla bir şey yitirmemişlerdir. Aphrodite de bu kimliğin Helen din kültüründeki görüntüsüdür. Dolayısıyla tanrıçanın, bölgede baskın çıkan Helen kültür etkisiyle birlikte Nina'nın yerini almış olması doğal görünmektedir. Özetle, Neolitik dönemden itibaren geçimlerini tarımdan sağlayan yöre topluluklarının inanç dünyalarında evrensel Tabiat Ana'nın yerel bir versiyonu olarak gelişen ve zamanla doğu din kültürüyle beslenerek biçimlenen tanrıça, Erken Roma Dönemi'yle birlikte Aphrodite kimliğinde temsil edilmiştir.

Bu döneme değin üzerinde bir tapınak ve kült amaçlı kullanılan birtakım ek yapıları barındıran bölge, Aphrodite tapınımla birlikte gelen büyük bir canlanışa sahne olmuştur²². Kalıntılar, Romalı imparatorların "Asya'daki tek kent" olarak benimsedikleri²³. Aphrodisias'a, "en gözde toplum" olarak kayırdıkları²⁴ Aphrodisiaslılar'a yakışan bir ihtişamın izlerini; daha da anlamalı, bu ayrıcalığın ve ihtişamın ardına saklanmış bir inancın simgelerini taşımaktadır: Kent, tanrıça Aphrodite'nindir; Aphrodite (Venüs) ise mitoslara göre Romalı soyunu üretendir*.

Roma mitolojisinde Romalılar'ın soyu, Venüs'ün ölümlü Ankhises'den olma oğlu Troia kralı Aineias'a dayanmaktadır. Ovidius'da geçen mitosa göre²⁵ Venüs, babası Iuppiter'den Aineias ile Aineias'ın oğlu Iulus'u torun olarak kabul etmesini istemiş; damarlarında kendi kanını taşıdığı gerekçeyle ona tanrısal bir özellik bağışlamasını dilemiştir. Iuppiter kızının ricasını geri çevirmemiş ve bir ölümlüden olan torununu tanrılaştırmıştır. Aineias,

¹⁹ A. B. Cook, *Zeus, A Study in Ancient Religion*, c. I (New York, 1964), s. 582.

²⁰ G.F. Hill, 'Some Graeco-Phoenician Shrines', *JHS*, c. XXXI (1911), s. 56-64.

²¹ J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire* (London, 1970), s. 16.

²² K. T. Erım (1993), s. 10.

²³ K. T. Erım (1986), s. 30.

²⁴ R. K. Sherk, *Roman Documents From the Greek East; Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus* (Baltimore, 1969), s. 168-169. Ayr. bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, c. I (Princeton, 1950), s. 432.

* Tanrıça Aphrodite, makalenin ilerleyen bölümlerinde Latince adıyla "Venüs" olarak anılacaktır.

²⁵ Ovidius, *Metamorphoses*, çev. Marry Innes (New York, 1985), XIV 581-620.

bundan böyle kendisine tapınaklar, sunaklar inşa edilen, tanrısal bir güç, bir ölümsüzdür. Homeros'un destanlarında önemli bir karakter olarak ele alınan²⁶ Aineias, aslında Romalı ozan Vergilius'un esin kaynağıdır. Ozanın ya undaki ana tema, Troia kraliyet soyundan gelen Ankhises'in Venüs'den doğma oğlu Aineias'ın, Troia savaşından sonra Anadolu'dan İtalya'ya göçüşü ve Roma kentine temel olacak yeni bir yurt kuruşu üzerindedir. Aineias'ın Kreusa'la birlikteliğinden olan oğlu Iulius, diğer adı ile Askanius, babasının ölümü üzerine kral ünvanını almış ve Latin halkın başına geçmiştir²⁷.

Tanrısal Aineias'ı Roma kentinin ve devletinin efsanevi kurucusu olarak karşımıza çıkaran bu mitos, Roma imparatorlarına kutsallığına sığınabilecekleri bir kimlik kazandırmış; Roma İmparatorluğu'nun ardına da çokertmesi zor, sağlam bir dayanak yerleştirmiştir. İmparatorların tanrıça Venüs'e dayandırdıkları kutsal soy iddiası,²⁸ Romalı tarihçi Appianus'a göre özellikle Caesar'ın mensubu olduğu Iulius sülâlesinde çok belirgindir²⁹. Ön yüzünde Venüs başı, arka yüzünde Caesar lejandı ve kucagında babası Ankhises'i taşıyan Aineias figürünün bulunduğu İ.Ö. 44 yılına (Iulius Caesar dönemine) ait gümüş bir Roma sikkesi,³⁰ imparatorların mitoslar aracılığıyla kendilerine biçtikleri kutsallığın somut bir işaretidir. Tanrıçanın Iulius sülâlesini üreten ve koruyan bir güç olarak görülmesi, kendisine *Genetrix* (üreten, doğuran) ünvanıyla Roma *pantheon*unda özel bir yer açmıştır³¹. Romalı *Praetor*ların,

²⁶ Homeros. *İlyada*, çev. Azra Erhat & A. Kadir (İstanbul, 1984), II 819-823, V 166-275, V 297-317, V 431-470, XII 98-99, XIII 458-505, XIII 540-544, XV 332-338, XVI 608-631, XVII 333-345, XVII 753-761, XX 75-352.

²⁷ Troya'nın yıkımından sonraki olayları Aineias'ın liderliğinde işleyen klasik Latin destanı için bkz. Vergilius, *Aeneis*, çev. Robert Fitzgerald (New York, 1983). Aphrodite - Aineias ilişkisi için ayr. bkz. Dionysius (of Halicarnassus), *Roman Antiquities I* (Books I-II), çev. E. Cary (London, 1968), s. 155, I XLVIII. 2; s. 159, I XLIX. 3; s. 161, I XLIX. 4; s. 163, I L. 1-3; s. 165, I L. 4; s. 169, I LI. 3 ve C. Bailey, *Religion In Virgil* (Oxford, 1935).

²⁸ Appian, *Roman History III (The Civil Wars - Books I-III)*, çev. Horace White (London, 1964), I 11, 97; Martialis, *Epigrams*, ed. ve çev. Shackleton Bailey (Cambridge, 1993), V 7d; Ovidius, *Amores (The Love Poems)*, çev. A. D. Melville (Oxford, 1990), I 2, 5; Diodorus, *Siculus III (Books IV.59-VIII)*, çev. C. H. Oldfather (London, 1939), IV. 75. 5; Ann L. T. Bergren, "The Homeric Hymn to Aphrodite: Tradition & Rhetoric, Praise and Blame", *Class. Ant.*, c. 8, no. 1 (April, 1989), s. 31; Strabon, *Geographika XII-XIV*, çev. Adnan Pekman (İstanbul, 1993), XIII, I 27.

²⁹ Appian, II XXI, 151; II X, 68; II XV, 102.

³⁰ Peter Clayton ed., 'Sales List', *Seaby Coin and Metal Bulletin*, no. 841 (June, 1989), s. 140-158, C319; Benzer betümlerler taşıyan bir diğer sikke için bkz. Laurence Brown, "Sales List", *Seaby Coin & Medal Bulletin*, no. 816 (December, 1986), s. 383, C533.

³¹ Pliny, *Natural History X (Libri XXXVI-XXXVII)*, çev. D. E. Eichholz (Cambridge, 1962), XXXVII. V. 11; A.g.y., *Natural History IX (Libri XXXIII-XXXV)*, çev. H. Rackham (Cambridge, 1968), XXXV. IX. 26, XXXV. XLIV. 15, XXXV. XL. 136.

Eryx'deki (Sicilya) ünlü Venüs kutsal alanına yapmış oldukları özel ziyaretler, kutsal alanın 200 askerle koruma altına alınmasına ilişkin çıkan senato kararı ve Roma'ya sadık kentlerin tapınak hazinesine altın olarak ödemeleri gereken vergilere ilişkin buyruklar,³² Roma Devleti'nin tanrıçaya verdiği önemin uygulamaya dönük örnekleridir.

İmparatorların tanrıça ile aralarında kurdukları kutsal bağ yalnızca mitoslarda kilitli kalmamış; dış dünyaya karşı izlenen siyaseti de güdümlenmiştir ki bunun en açık örneği Aphrodisias tarihinde görülmektedir. Söz konusu bağın, imparator isimlerine iliştilen sıfatlar başta olmak üzere her türlü dışavurumu, siyasi çıkarlara dayanmış; Roma egemenliğine teslimiyetin âdeta bir güvencesi olmuştur. Örneğin Romalı tarihçi Appianus, diktatör Cornelius Sulla'yı "Venüs/Aphrodite'nin gözdesi" anlamına gelen *Epaphroditos* epiteti ile karşımıza çıkarmaktadır. Tarihçi bu unvanın Cornelius Sulla'ya, Roma Senatosu'nun çıkarmış olduğu özel bir onurlandırma kararıyla verildiğinden ve kendisinin de bu kararı taşıyan belgeyi gördüğünden bahsetmektedir. Aktardığı bilgiye göre Cornelius Sulla *Epaphroditos*, İ.Ö. 85 yılında Anadolu'yu tehdit eden Mithridates savaşları sırasında üstün bir güce nasıl kavuşabileceği konusunda bir kâhine danışmış ve kâhinden, "kutsal güç saçan *Aeineias* soyunun koruyucusu olan *Kypris'e*" bir *labyris* (çift ağızlı balta) sunması gerektiği yolunda öğüt almıştır. Sulla, aldığı öğüt üzerine Aphrodisias'a altın bir taç ve *labyris* göndermiş; yanına da, rüyasında tanrıçayı silâhlanmış savaşkan bir kraliçe olarak kendisini ağırlarken gördüğünü anlatan bir mektup eklemeyi ihmal etmemiştir.³³

Sulla'nın askeri sefer öncesi tanrıçanın önemli bir kült merkezi olan Aphrodisias'a yolladığı *labyris*, gücü ve savaşı sembolize eden, Karia'ya özgü bir semboldür.³⁴ Sunulan armağan, simgelediği değerler açısından Venüs'ün

³² Diodorus, IV. 83-84.

* *Kypris* Aphrodite'nin bir diğer adıdır. bkz. Hesiodos, "Theogonia", *Hesiodos, Eseri ve Kaynakları*, çev. S. Eyuboğlu & A. Erhat (Ankara, 1991), 195-200.

³³ Appian, I 11, 97.

³⁴ D. French, *AS*, c. 25 (1975), s. 33; K. T. Erim (1986), s. 28. *Labyrisin* önemi, bir kült ve adak eşyası olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Kutsal bir sembol olarak eski batı dünyasındaki en erken arkeolojik izlerine Girit-Knossos Sarayı'nda ve Psykhro Mağarası'nda rastlanmaktadır. Bu mağarada bronz idoller ve kurban yerine sunulmuş küçük hayvan heykelcikleriyle birlikte sunak etrafına ve stalaktitlerin arasındaki yarıklara bırakılmış olan *labyris*ler birer adak eşyası görünümündedir. Ayrıca, Girit-Miken sanatı *labyrisi* tanrıdan çok tanrıçayla ilişkilendirmekte; savaşçı yönü simgeleyen bir unsur olarak karşımıza çıkarmaktadır. (Bkz. S. Alexiou, *Minos Uygarlığı*, çev. Elif Tül Tulunay (İstanbul, 1991), s. 94, 109-111). Bu adak malzemesinin büyük olasılıkla kurban ritüellerinde de kullanılan önemli bir kült eşyası olduğu düşünülmektedir. (Bkz. Keith Branigan, "The Genesis of the Household Goddess", *Studi Micenei ed Anatolici*, c. 8 (1969), s. 32-33). Girit'deki izleri Bronz Çağı'na uzanan *labyrisin*, Girit-Karia halkları arasındaki etnik ve kültürel yakınlık dikkate alındığında (bkz. D.

güç ve zafer bağışlayan koruyucu bir savaş tanrıçası olarak benimsenmiş olabileceğini düşündürmektedir ki bu sembol İ.Ö. 1. yüzyıla tarihlendirilen ön yüzü Venüs portreli bir Aphrodisias sikkesinde de yer almaktadır³⁵. Sergilenen davranış modeli ise, inanç yönünden savaştan askeri başarı, siyasi yönden ise Aphrodisias'dan sadakat beklentisinin bir dışavurumu olsa gerektir. *Epahroditos* ünvanına gelince, Roma'nın Anadolu'daki varlığını tehdit eden Mithridates savaşının (İ.Ö. 85) yarattığı siyasi bir kaos ortamında, gücünü ancak kendisine sadık toplumlarla besleyebilen Romalı bir otoritenin Venüs'e tapınan bir halkın karşısına bu sıfatla çıkması, dinsel inanç sömürsününün açık bir belirtisi gibidir. "Tanrıçanın gözdesi olmak" büyük olasılıkla gereken sadakati sağlamış; sağlanan sadakat de mükâfatsız bırakılmıştır. Mithridates savaşı (İ.Ö. 81) sonrasına tarihlendirilen bir Stratonikeia yazıtı³⁶ bu bağlamda dikkat çekicidir. Tanrıçanın kültüne ilişkin izler³⁷ taşıyan bu yerleşim alanından* çıkan yazıtta da Sulla aynı ünvanla anılmaktadır. Söz konusu yazıtın bir bölümünde, diktatörün düşman güçlere karşı cesurca direniş ve Roma'ya bağlılık örneği sergileyen Stratonikeialılar'a duyduğu şükran duyguları dile getirilmiş; kentün özerk yapısının korunacağı; birtakım bağışlarda bulunulacağı belirtilmiştir³⁸. Bağışlanan haklar Roma açısından âdeta gelecekteki sadakatün ve kolay kontrolün garantisidir. Kazanılan türlü hak ve ayrıcalıkların korunması ise gösterilen sadakatün devamlılığına bağlıdır. Üstü kapalı görünen bu türlü koşullanmalarda dinsel inanç bütünlüğünün ve sömürsününün rolü yadsınamaz boyuttur. Bu durum Roma-Aphrodisias ilişkisi çerçevesinde değerlendirildiğinde, inanç ortaklığıyla geliştirilen yakınlığın ve alınan karşılığın daha da büyük çapta olduğu görülmektedir.

Levi, "Minoan Research Crosses the Aegean: Recent Excavations at Iasos in Caria," *ILN* (Archaeological Section, no. 2141) (July 20, 1963), s. 91 ve Herodotos, *The Persian Wars*, çev. George Rawlinson (New York, 1942, I 171), Karia bölgesinde Aphrodite ile ilişkili bir sembol olarak benimsenmiş olması doğal görünmektedir.

³⁵ David J. MacDonald, *The Coinage of Aphrodisias* (London, 1992), s. 61, res. I, O10 R15; res. IV, O74 R118.

³⁶ R. K. Sherk, s. 105, no. 8.

³⁷ Yukarıda belirtilenin dışında, kentteki Aphrodite kültüne işaret eden iki ayrı yazıt bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kübik forma sahip mermer bir sınır taşıdır: Bkz. M. Ç. Şahin, "Die Inschriften Von Stratonikeia," *IGSK*, c. 22/1, II/I (1982), s. 120, no. 849, res. XIV. İkincisi de, İ.S. 1. yüzyıla ait bir adak yazıtıdır: Bkz. A. Laumonier, s. 245 ve O. Weinreich, "ΘΕΟΙ ΕΠΗΚΟΟΙ ΑΜ," c. XXXVII (1912), s. 5, nr. 3.

* Antik çağda Karia bölgesi sınırları içinde kalan Stratonikeia antik kentü, günümüz coğrafyasına göre Muğla Yatağan ilçesine bağlı Eskihişar Köyü yerleşim alanı içinde yer almaktadır.

³⁸ R. K. Sherk, s. 110-111.

Aphrodisias'dan gün ışığına çıkarılan ve İmparatorluk Çağı'na tarihlendirilen bulgular, Roma ile Aphrodisias arasında Venüs üzerine kurulmuş olan inanç ortaklığını çarpıcı bir biçimde ortaya sermektedir. Kentin *Sebasteion* bölgesinden ele geçen rölyefli panel parçaları, Romalı yöneticiler tarafından ileri sürülen kutsal soy iddiasının Aphrodisias'daki uzantıdır. En kayda değer olanların başında, Iulius sülâlesi mensuplarının Venüs ve Aineias'la birlikte görüntülediği bir rölyef gelmektedir³⁹. Aineias'ın, annesi Venüs'ün koruması altında babası Ankhises'i sırtında taşıyarak Troia'dan kaçışının ve Roma'ya yolculuğunun işlendiği bir başka sahne,⁴⁰ Romalılar arasında yaygın olan Aineias destanının Aphrodisiaslılar tarafından da benimsendiğini göstermektedir. Epigrafik bulgular üzerinde tanrıçanın *Geneteira*⁴¹ ve *Prometor*⁴² (İlk Ana) sıfatlarıyla anılması ya da Roma imparatoruna *Theogenes*⁴³ (Tanrı Soyundan Gelen) unvanının verilmesi, bu benimseyişin diğer önemli kanıtlarıdır. Aphrodisiaslılar'ın, imparatorları "Venüs'ün Çocukları"⁴⁴ olarak bu denli yüceltmesi, her iki tarafa da maddi ve manevi kazançlar sağlamıştır.

Aphrodisias'ın en büyük kazancı İ.Ö. 39 tarihli bir *Senatus Consultum* (Senato Kararı) ile olmuştur⁴⁵. Iulius Caesar'ın İ.Ö. 44 yılında katledilmesini izleyen, Octavianus, Lepidus ve M. Antonius'un oluşturduğu Üçlü Koalisyon (*Triumvires*) Dönemi'nde çıkartılan bu karar, Parth savaşları esnasında (İ.Ö.

³⁹ R. R. R. Smith, "The Imperial Reliefs From the Sebasteion at Aphrodisias", *JRS*, c. LXXVII (1987), s. 95.

⁴⁰ K. T. Erım & R. R. R. Smith, "Sculpture From the Theatre: A Preliminary Report", *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculpture's Workshop, Philosophers and Coin Types*, ed. R. R. R. Smith & K. T. Erım (Michigan, 1991), s. 93. Ayr. bkz. K. T. Erım (1986), s. 118.

⁴¹ J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. XCV (1982), s. 386, no. 355; A. Chastagnol et al. ed., "Asie Mineure", *L'Annee Epigraphique* (Paris, 1980), s. 236, no. 867; H. W. Pleket et al. ed., *SEG*, c. XXX (1980), s. 345, no. 1253.

⁴² C. Roueche, "Bulletin Epigraphique: Aphrodisias", *REG*, c. 101 (1988), s. 457, no. 884; J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. XCVI (1983), s. 158; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA*, c. 87 (1983), s. 438; R. R. R. Smith, "Simulacra Gentium: The Lethne From the Sebasteion At Aphrodisias", *JRS*, c. LXXVIII (1988), s. 50; J. M. Reynolds, *Aphrodisias & Rome* (London, 1982), s. 183, döküman 55.

⁴³ H. W. Pleket et al. ed., *SEG*, c. XXX (1980), s. 342-343, no. 1245.

⁴⁴ E. Badian, "Notes on Some Documents From Aphrodisias Concerning Octavian", *GRBS*, c. 25 (1984), s. 159.

⁴⁵ J. M. Reynolds (1982), s. 61, döküman 8; A. g. y., "Aphrodisias: A Free and Federate City", *Vestigia*, c. 17 (1973), s. 118; Wilhelmus Dittenberger, *Oriens Graeci Inscriptiones Selectae (Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum)*, Volumen Altertum (Lipsiae, MDCCCXCV), s. 38-43, no 453-455.

40) bir çok Anadolu kentinin aksine, Labienus'a direnç göstererek Roma'dan sadakatini esirgemeyen Aphrodisiaslılar'ın⁴⁶ mükâfatlandırılmasına ilişkinidir. Caesar döneminde kente tanınmış olan ayrıcalıkların korunduğuna ve yürürlükte kalacağına, ayrıca bunlara yenilerinin ekleneceğine dair bir teminat mektubu niteliğinde olan yazıtta, Aphrodisias'ın Roma'nın müttefiği ve dostu olduğu, halkının özgür kılındığı, tüm vergilerden muaf tutulduğu ve kentten asker, silâh ya da gemi talep edilmeyeceği belirtilmiş; kent ve civarına Roma askeri güçlerinin yerleştirilmeyeceği garanti edilmiş; kentin kendi yasalarını çıkarma yetkisi ve özerk yapısı tanınmış; ayrıca Venüs tapınağının dokunulmazlığı ilân edilerek kutsal alana sığınma hakkı (*asylum*) verilmiştir. Venüs, "halkın arasında olan bir tanrıça" olarak anılmaktadır. Bu tanımlama, tanrıçanın kentte benimsenmiş olan "Yöneten"⁴⁷, "Kurucu"⁴⁸ ya da "İlk Ana"⁴⁹ sıfatları kadar özel ve belirleyici değilse de, Venüs'e koruyucu bir kent tanrıçası olarak tapınılmış olabileceğini düşündürmektedir. Caesar döneminde Venüs kutsal alanına verilmiş olan sığınma hakkının İ.Ö. 39 yılında Senato tarafından resmen onaylanması ve tapınım alanının dört bir yanından yaklaşık 36 metre daha genişletilerek kesin sınırlara kavuşturulması, Venüs kültürüne verilen değerin artuşına işaret eden önemli bir gelişmedir⁵⁰. Yazıtta göre, Senato'nun aldığı karar çerçevesinde Aphrodisias ile Roma arasında yapılacak antlaşmanın yazıldığı bronz tabletlerin bir kopyası, Roma-Capitolium'daki Iuppiter tapınağında, diğer kopyası ise Aphrodisias'daki Venüs tapınağında saklanacaktır. Romalı 340 senatörün and içerek almış olduğu bu kararlar ve bunların tablet üzerinde korunma biçimi, her iki taraf arasındaki dinsel ve siyasal birliğin önemli bir göstergesidir. Kentin böylece ayrıcalıklı bir konuma kavuşmasında, M. Antonius'un, İ.Ö. 40 yılındaki Parth savaşları sırasında istilâcı güçlere karşı direnmiş olan kentlere duyduğu minnettarlığın payı büyüktür. Kendisine Roma devleti tarafından birtakım haklar tanınan tek kent elbette Aphrodisias değildir⁵¹. Ne var ki yazıt, Aphrodisiaslılar'ı diğerleri arasında "en gözde toplum" olarak karşımıza çıkarmaktadır⁵². Bu tanımlamanın ardında Septimius Severus ve Caracalla'nın da be-

⁴⁶ D. Magie, s. 431.

⁴⁷ J. M. Reynolds (1982), s. 127, döküman 18.

⁴⁸ A.g.e., s. 176, döküman 49.

⁴⁹ A.g.e., s. 183, döküman 55.

⁵⁰ A.g.e., s. 78-80.

⁵¹ Miletos ve Stratonikeia kentlerine de birtakım haklar tanındığı, ayrıcalıklar bağışlandığı bilinmektedir. Bkz. D. Magie, s. 432.

⁵² R. K. Sherk, s. 168-169.

lirttikleri gibi tanrıçaya verilen önem yatmaktadır. Her iki imparatorun imzasını taşıyan ve İ.S. 2. yüzyılın sonuna tarihlendirilen bir yazıtta, kentın baş tanrıçasından dolayı Aphrodisiaslılar'ın Roma'ya daha yakın görüldüğü belirtilmiştir⁵³. Bu görüş, imparatorlar ile Venüs arasında kurulmuş olan soy ilişkisinin, Aphrodisias halkının ayrıcalıklı kılınmasında önemli bir etmen olduğunu bir kez daha düşündürmektedir.

Iulius Caesar'ın siyasi alanda mirasçısı olan ve Roma tarihinde önemli bir dönüm noktasını başlatan Octavianus döneminde, Aphrodisias'la kurulmuş olan kişisel ve siyasi bağın tazelenmiş, kentın ayrıcalıklı statüsünün korunmuş olduğu göze çarpmaktadır. İzlediği dinsel politikada Caesar'ı model alan Octavianus'un, özellikle İ.Ö. 27 yılında *Augustus* (muzaffer) ünvanını aldıktan sonra, siyasi gücünü sağlamlaştırmak amacıyla Asya eyaletindeki tapınak ve kutsal alanlarla yakından ilgilenmiş olduğu görülmektedir. Ancak Anadolu'daki kutsal alanlar arasında ilgisini üzerine en fazla yoğunlaştırdığı ve ayrıcalıklı kıldığı bir kült merkezi vardır ki bu da Aphrodisias'daki Venüs tapınım alanıdır. Aphrodisias yazıtları ışığında değerlendirildiğinde *Augustus*'un kent ve külte gösterdiği ilgide, tıpkı Caesar döneminde olduğu gibi, Romalılar ile tanrıça arasındaki soy ilişkisinin rol oynadığı, imparatorun bu ilişkiye dayanarak edinmiş olduğu kutsal kimliğin, kent üzerindeki siyasi gücünü sağlamlaştırmasına büyük katkıda bulunduğunu anlaşılmaktadır⁵⁴.

*Sebasteion*dan gün ışığına çıkarılmış olan epigrafik ve diğer arkeolojik bulgular, Roma'nın kente ve külte gösterdiği önemi, tanrıça ile Augustus arasındaki özel ilişkiyi ve buna karşılık kentın Roma imparatorluğuna duyduğu saygıyı somut olarak ortaya sermektedir. İ.S. 1. yüzyıla tarihlendirilen kalıntılar arasında yer alan Venüs'e ait bir heykel kaidesi üzerinde tanrıça, *Augustus*'un *Prometor*'u (İlk Anası) olarak anılırken,⁵⁵ aynı döneme tarihlendirilen bir başka yazıtta *Sebasteion*daki *propylonun* "Venüs'e, Kutsal *Augustus*'a ve *Demos*'a (halka)" adanmış olduğundan bahsedilmektedir⁵⁶. Tanrıça ile Roma imparatoru arasındaki kutsal ilişkiyi açığa çıkaran bir başka kaynak, yine aynı dönemden günümüze ulaşan büyük mermer bir blok üze-

⁵³ J. Reynolds (1982), s. 127-129, döküman 18; Ayr.bkz. A.g.y., *Vestigia*, c. 17 (1973), s. 122.

⁵⁴ W. Orth, "Der Triumvir Octavian, Bemerkungen zu Inschriften aus Aphrodisias", *EA*, c. 3 (1984), s. 81-82.

⁵⁵ K. T. Erım (1986), s. 111.

⁵⁶ K. T. Erım, "Aphrodisias 1982", *KST V* (1983), s. 278-279; M. J. Mellink, *AJA*, c. 87 (1983), s. 438.

rinde yer alan yazıttır⁵⁷. Kentin doğu duvarından ele geçen bu adak yazıtında, Marcus Iulius Attalus adında bir şahsın 'İmparatorların tanrıçası Venüs *Geneteira*'ya, Senato'ya ve Roma Halkına' duyduğu minnettarlık dile getirilmiştir. Tanrıçanın üreten, doğuran Kutsal Ana niteliğini ön plana çıkaran *Geneteira* sıfatı, tanrıçanın *Augustus*'un *Prometor*'u olarak benimsemiş olduğunu güçlendiren bir veridir⁵⁸. Yazıtta dikkat çeken bir başka yön de, Roma egemenliği altında olan diğer Anadolu kentlerine ait yazıtlarda karşılaşılmayan bir ithaf biçimidir. Söz konusu fark, "Kentin Tanrıçası, Roma İmparatoru ve Kent Halkı"nın yanısıra, "Roma Halkına ve Senatosu'na" da ithafta bulunmuş olmasıdır⁵⁹. Bu ibare, Aphrodisias ile Roma arasındaki dinsel ve siyasal bağı vurgulaması bakımından önemlidir.

Augustus yönetiminin ilk yıllarında Venüs kült merkezine gösterilen özenin bir diğer göstergesi de kutsal alandaki mimari yapılanmadır. İ.Ö. 39 tarihli Senato kararıyla bağışlanmış olan hakların verdiği bir güvenle inşasına başlandığı düşünülen tapınak kompleksinin, ancak *Augustus* döneminde büyük bir törenle kullanıma açılmış olabileceği ileri sürülmektedir⁶⁰. Uzun kenarları onüç sütunlu *oktastil* formda yapılan tapınak, sonradan Korint başlıklı sütunlarla çevrili bir *temenosla* daha da zengin bir görünüme kavuşturulmuştur⁶¹. Büyük olasılıkla, imparatorların Tanrısal Anası Venüs kültüne merkezlik eden bir yerleşim yerinde görkemli bir yapılanma ihtiyacı duyulmuştur ki kutsal alanının "Venüs *Prometor*'a ve Iulius soyundan gelen imparatorlara" adanmış olması⁶² bu olasılığı güçlendirmektedir. Tapınağa ait yapı blokları üzerinde yer alan ve *Augustus* dönemine tarihlendirilen bir yazıt,⁶³ tapınağın inşasına katkıda bulunan kişilerin bir listesini vermektedir. Şahısların kimler olduğunu saptamak güç olsa da adı geçenler çok büyük

⁵⁷ J. Reynolds (1982), s. 182, döküman 54; H. W. Pleket, et al. ed., *SEG* c. XXX (1980), s. 345, no. 1253; A. Chastagnol et al, ed., s. 236, no. 867.

⁵⁸ J. Robert & L. Robert, *REG*, c. 95 (1982), s. 386, no. 355.

⁵⁹ J. Reynolds (1982), s. 182-183.

⁶⁰ J. Reynolds, "Inscriptions and the Building of the Temple of Aphrodite," *Aphrodisias Papers: Recent Work On Architecture and Sculpture*, ed. Charlotte Roueche and K. T. Erim (Michigan, 1990), s.38; R. R. R. Smith, *Aphrodisias Papers 3* (1996) s. 42; A.g.y., "Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300-600," *JRS*, c. LXXXIX (1999), s. 157; K.T. Erim, "Aphrodisias 1984", *KST* VII (1985), s. 545.

⁶¹ K. T. Erim, "Aphrodisias (Karia) Kazıları", *TAD* XI (1961), s.27; A.g.y. (1986), s. 56; R. R. R. Smith, "Aphrodisias 1993", *KST* XVI/2 (1994), s. 192-193.

⁶² R. R. R. Smith, *JRS*, c. LXXVIII (1988), s. 50; Charlotte Roueche, *REG*, c. CI (1988), s. 458.

⁶³ J. Reynolds, *Aphrodisias Papers* (1990), s. 39.

olasılıkla kütte görevli olan rahiplerin ya da tapınak hazinesinden sorumlu *neopoioi* (tapınak muhafızları) kurulunun üyeleridir. Tapınağın inşası için gereken paranın büyük ölçüde kült hazinesinden karşılandığı anlaşılmaktadır. İmparatorluk Çağı'nda imparator kültünün benimsenmesi ile birlikte -bu, İ.S. 14 yılında *Augustus*'un resmen tanrılaştırılması üzerine gelişen bir tapınım modelidir⁶⁴- kentlin zengin ailelerinin cömert bağışlarıyla agoranın doğusunda inşa edilen yeni binalar,⁶⁵ kutsal alanı daha da renklendirmiştir. 1979 yılında gün ışığına çıkarılan ve yazıtlarda *Sebasteion* olarak anılan yeni yapı kompleksi ise "Venüs'e, *Augustus*'a ve Iulius-Cladius soyundan gelen imparatorlara" adanmıştır. Bu durum, *Sebasteion*un hem imparatorlar kültüründe hem de Venüs tapınımında kullanılmış bir *temenos* olduğunu düşündürmektedir⁶⁶. Venüs'ü *Prometor ton Theon Sebaston* (Kutsal *Augustus*'un İlk Anası) olarak tanımlayan⁶⁷ Aphrodisiaslılar, *Augustus*'u tanrılaştırmakta büyük olasılıkla zorluk çekmemişlerdir⁶⁸.

Roma İmparatorluk Çağı'ndaki kentsel rekabette önde giden Aphrodisias, sahip olduğu üstün koşulların ve görkemin, Roma ve Iulius ailesi ile kurmuş olduğu yakın bağdan kaynaklandığının bilincindedir. Bir başka deyişle Aphrodisiaslılar, Roma imparatorlarınca Venüs'e biçilen "İlk Ana" kimliğinin ya da bu kimliğin siyasi düzleme taşınan yönünün farkındadırlar. Hatta Roma idaresinin Anadolu'da güçlenmeye başladığı Geç Helenistik

⁶⁴ B. W. Winter, "The Imperial Cult", *The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting*, ed. David W. J. Gill & Conrad Gempf, c. II (Michigan, 1994), s. 93-94.

⁶⁵ J. M. Reynolds, "Honouring Benefactors at Aphrodisias: A New Inscription", *Aphrodisias Papers 3: The Setting and Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberius and Tetrasyon*, ed. Charlotte Roueche & R.R.R. Smith (Michigan, 1996), s. 121-122.

⁶⁶ *Sebasteion* ya da *Kaisareion* Roma tarihinde tanrısal imparatorlar için inşa edilmiş tapınım alanlarına verilen addır. *Theoi Sebastoi* ünvanını alan imparatorlar için Anadolu'daki Helen yerleşimlerinde inşa edilen kutsal alanlar arasında en ünlüsü Aphrodisias'dakidir. Kompleksin Doğu Akdeniz bölgelerindeki Roma imparatorluk sanatında ve mimarisinde önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Aphrodisias'daki *Sebasteion*'a ilişkin olarak bkz. R. R. Smith, *JRS*, c. LXXVII (1987), s. 88-90; K. T. Erım, *KST VII* (1985), s. 542; A. g. y. (1986), s. 106, 122-123.

⁶⁷ K. T. Erım (1986), s. 111.

⁶⁸ Roma İmparatorluğu'na bağlı kentlerde yaşayan Helenlerin, özellikle *Augustus* yönetimiyle birlikte Roma yöneticilerine besledikleri saygı ve minneti dinsel zemine taşıyarak tapınım biçimine dönüştürdükleri görülmektedir. Price'a göre imparator kültleri, Helen kentlerine bağışlanan özgürlüğe ya da önceden bağışlanmış olan birtakım siyasi ve ekonomik ayrıcalıkların tazelenmesine karşılık olarak gelişen bir tapınım modelidir. Bkz. S. R. F. Price, "Gods & Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult," *JHS*, c. CIV (1984), s. 83.

Dönem'de yerleşim yerinin Aphrodisias adını almasında, kent rahiplerinin politik yaklaşımının rol oynamış olabileceği düşünülmüştür⁶⁹. Aphrodisiaslar kazandıkları konumu kaybetmek istememişlerdir. Gerek baş tanrıçalarını imparatorların *Prometor*'u kabul ederek, gerekse onlara kutsal alan adayarak Roma Devleti'ne gösterdikleri saygı ve sadakat, kent in önde gelen bir şahsiyetinde ifadesini bulmuştur. Bu kişi, Venüs kültünün baş rahibi ve kent in baş magistratu C. Iulius Zoilos'dur. Epigrafik veriler, İ.Ö. 38 yılından itibaren ardarda on kez *stephanephorus* memuriyetini üzerinde taşımış olan Zoilos'u,⁷⁰ memleketi olan Aphrodisias'ın Roma idaresindeki ayrıcalıklı konumu kazanmasında ve halkının Roma'ya sadık kalmasında aracı rol üstlenmiş önemli bir figür olarak karşımıza çıkarmaktadır⁷¹. Zoilos'un her iki taraf arasında oynadığı önemli rol, siyasi statüsü kadar dini görev ve yetkilerine de dayanmış olmalıdır. Zira önceleri bir köle olarak Iulius Caesar'ın emrinde çalışmış olan ve daha sonra *Augustus* tarafından azad edilen bu şahsiyetin,⁷² Aphrodisias'a döndükten sonra Venüs kültünde ömür boyu başrahiplik memuriyetini elde etmiş olmasında⁷³ derin bir anlam yatmaktadır. Zoilos'un kent in siyasal ve dinsel yaşamında oynadığı aktif rolde Roma imparatorluğunun desteği olduğunu başka bulgulara dayanarak ileri sürmek mümkündür. Kent tiyatrosundaki arşitrav bloklardan birinde yer alan Octavianus'un mektubu,⁷⁴ Roma'nın başrahibe ve kente verdiği önemin ve değer in çarpıcı bir kanıtıdır. İmparator, M. Antonius'un Aphrodisias'a yönetici olarak atadığı Stephanos adlı bir şahsa yazdığı mektubunda, rahip Zoilos'dan dostu olarak bahsetmekte; Asya eyaleti sınırları içinde dostunun memleketi olan Aphrodisias kenti ile özellikle ilgilendiğini ve sadece bu kent in himayesini üzerine aldığını vurgulamakta; sert ve tehditkâr bir ifade ile Aphrodisias halkının korunması ve çıkarlarının gözetilmesi konusunda emirler vermektedir. Octavianus'un, *Prometoru* olarak ilân ettiği Venüs'ün başrahibi ni dostu olarak benimsemesinde, dostunun memleketi olarak tanımladığı Aphrodisias'ın özgürlüğüne düşkün bir tutum sergilemesinde ve âdeta batıdaki tebaası ile eşit gördüğü Aphrodisiaslılar'ın haklarına ve çıkarlarına ilgi göstermesinde ve bu ilgiyi ifade biçiminde politik bir yaklaşım göze çarp-

⁶⁹ K. T. Erim (1986), s. 28.

⁷⁰ J. Reynolds (1982), s. 162, döküman 36 b.

⁷¹ A.g.e., s.157; J. Reynolds, *Aphrodisias Papers 3* (1996), s. 124; A. g. y., "Epigraphic Evidence For the Construction of the Theatre: 1st Century B.C. to Mid 3rd c. A.D.", *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A sculptor's Workshop, Philosophers and Coin-Types*, ed. R. R. R. Smith & K. T. Erim (Michigan, 1991), s. 15; K. T. Erim (1986), s. 30, 137; A. g. y., "Aphrodisias In Caria: The Results of the 1970 Campaign", *TAD XIX / 1* (1970), s. 56; D. French, *AS*, c. 22 (1972), s. 38.

⁷² K. T. Erim (1986), s. 80; R. R. R. Smith, "Aphrodisias 1990", *KST XIII/2* (1991), s. 141.

⁷³ J. Reynolds (1982), s. 158, döküman 33.

⁷⁴ J. M. Reynolds (1982), s. 96, döküman 10.

maktadır. Geleceğin imparator *Augustus*'u büyük olasılıkla, Anadolu'da kendine dayanak noktası olarak kullanabileceği politik bir zemin yaratma çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında, rakibi M. Antonius'a karşı siyasi gücünü sağlamlaştırmak isteyen Octavianus'un, Aphrodisias kentini Anadolu'daki diğer Helen kentlerine karşı iyi bir propoganda aracı olarak kullanmış olabileceği göz ardı edilmemelidir. Böyle bir amaç doğrultusunda harcanan çaba, Venüs kültüne dayandırılarak olumlu yönde gelişmesi ve korunması amaçlanan Roma-Aphrodisias ilişkisinde, dinsel ve siyasi alanda etkin ve yetkin olan ve böylece kentin sadakatini temin edebilen Aphrodisiaslı bir şahsın aracılığını gerektirmiştir. Zoilos'un yaşamı boyunca üzerinde taşıdığı başrahiplik görevi ile on yıl boyunca icra ettiği *stephanephoros*luk memuriyeti, bir yandan Roma'nın güttüğü siyasete hizmet etmiş; diğer yandan da Aphrodisias'ın ayrıcalıklı konumunun korunması gibi halkının yararına kalıcı bir düzen sağlamıştır. Kendisinin Roma-Aphrodisias ilişkisinde yüklediği misyon her zaman için övgü toplamış; ayrıca taşıdığı statünün de teminatı olmuştur. Venüs tapınağının batı kapısına ait mermer bir blok üzerinde yer alan ve *Augustus* dönemine tarihlendirilen bir yazıtta Zoilos'un "kent kurtarıcısı" ve "hayırsever" sıfatlarıyla anılmış olması⁷⁵ Aphrodisiaslılar'ın kendisine duyduğu şükran duygusunun bir ifadesidir. Kent tiyatrosunun inşası için bağışta bulunacak kadar zengin olan Zoilos, Aphrodisias'da onuruna anıt dikilen ender şahsiyetlerden biridir. Kentin kuzeydoğu kesiminde yapılan kazılar sırasında ele geçen üzeri Zoilos frizi ile süslenmiş anıtsal kalıntılar, söz konusu karakterin önemini açığa çıkaran önemli bulgularlardır. Bunlar arasında İ.Ö. 1. yüzyıla ait olan eserde *Demos*'un, etrafı alegorik figürlerle çevrili olan ve *Polis* tarafından taçlandırılan Zoilos'u selâmlama sahnesi,⁷⁶ baş rahibin Aphrodisias açısından değerini ve büyüklüğünü göz önüne sermektedir. Romalı yöneticilere gösterilen sadakatın korunmasında önemli rol üstlenmiş tek isim elbette Zoilos değildir. Kendisini, Zelos ve M. Isobounos gibi Venüs kültüründe başrahiplik yapan, tapınak görevlileri olarak hizmet veren ya da *magistrat* statüsünde olan kişiler izlemiştir.* Soylu sınıfın temsilcileri olan bu

⁷⁵ *Ag.e.*, s. 162, döküman 37.

⁷⁶ K. T. Erım (1986), s. 137; R. R. Smith, *KST XVI / 2* (1994), s. 197.

* Adı geçen şahıslardan Zelos İ.S. 2. yüzyıla tarihlendirilen Aphrodisias sikkelerinde sıklıkla karşılaşılan bir isimdir (bkz. D. J. MacDonald, s. 84, res. VII-VIII, O124 R206; s. 85, res. VIII, O126 R209-213; s. 86, res. VIII, O126 R214; s. 86, res. VIII, O127 R217, O128 R218). Epigrafik bulgular kendisini, gerek siyasi yaşamda oynadığı rolüyle gerekse kent yararına yaptığı işlerle Romalılar'ın ve Aphrodisiaslılar'ın takdirini kazanmış önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkarmaktadır (bkz. H. W. Pleket et al ed., *SEG*, c. XXVI (1976-1977), s. 280, no. 1219; J. Reynolds, *Aphrodisias Papers 2* (1991), s. 19, 26; J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique," *REG*, c. XC (1977), s. 410; A. Chastagnol et al ed., s. 421, no. 1522). Menesthus Isobounos ise İ.S. 195 ile 196 yılları arasında *arhonlar* -antik Yunan'da hükümetin başında bulunan yüksek memurlar- kuruluna başkanlık etmiş; ayrıca Venüs tapınağının baş koruyucusu olarak görev almıştır (bkz. D. J. MacDonald, s. 40).

kimselerin, sahip oldukları sosyo-ekonomik koşulların kendilerine sağladığı dini ve siyasi yetkileri, Roma-Aphrodisias ilişkisinde kendileri ve kentleri yararına kullanmış olduklarını söylemek mümkündür.

Aphrodisias-Roma ilişkisinde esasen Sulla ile başlayarak Caesar ve Octavianus yönetimi boyunca yapıcı bir unsur olarak ön planda tutulan Venüs kültünün sonraki dönemlerde öneminden hiç bir şey yitirmediği görülmektedir. Roma Devleti ile tanrıça arasında kurulan kutsal bağın imparator Traianus'dan (İ.S. 98-117) itibaren de siyasi alanda itici bir güç olarak kullanılmış olduğu yine epigrafik bulgulardan anlaşılabilir. 1977 yılında kent in agora kapısının güneyinde yürütülen kazı çalışmalarında, içlerinde Eros figürlerinin de yer aldığı çok sayıda rölyefli heykel kaidesi gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlardan iki yüzü de yazıtlı olan bir parçada, söz konusu eserin Traianus tarafından Venüs *Prometor*'a adanmış olduğunu belirten bir ifade bulunmaktadır⁷⁷. Harf karakteristiğine dayanarak İ.S. 1. yüzyılın sonu ya da 2. yüzyılın başına ait olduğu düşünülen yazıt, öncekiler gibi Traianus'un da kutsal soy ilişkisini korumuş olduğunu açıkça göstermektedir. İ.S. 2. yüzyılın sonlarında Septimius Severus (İ.S. 193-211) ve Caracalla'nın (İ.S. 198-217) Aphrodisias kentine ve kentin baş tanrıçasına sergiledikleri yaklaşım Traianus'unkine benzer niteliktedir. Kent tiyatrosundaki arşitrav bloklardan birinde yer alan ve her iki liderin de imzasını taşıyan bir mektupta,⁷⁸ Aphrodisias kentine bağışlanmış olan hakların korunduğuna değinilmiş; her iki liderin, kentin baş tanrıçası Venüs'e düşkün kişiler olarak, barbarlar üzerinde kazanmış oldukları zaferden dolayı bir kutlama bekledikleri vurgulanmıştır. Aynı liderler tarafından yazılmış bir başka mektupta,⁷⁹ kentin bu döneme kadar edinmiş olduğu özel statünün devam ettirilmesine özen gösterileceği bildirilirken, "kenti yöneten" bir tanrıça olarak tanımlanan Venüs'ün varlığından dolayı, Aphrodisiaslılar'ın diğer kent halklarına göre Roma İmparatorluğu'na daha yakın görüldüğü belirtilmiştir. Benzer ifadelere yine aynı yüzyıldan gelen Traianus Decius (İ.S. 249-251) ve Herennius Etruscus' a (İ.S. 251) ait mektupta da rastlamak mümkündür. Kent duvarının güney kısmında ele geçen bir blok üzerinde yer alan mektupta, hem adını Venüs' den almış bir kent hem de Roma'nın sadık müttefiği olması sebebiyle, Aphrodisias'dan Decius ve Etruscus yönetimine destek vermesi istenmiş; ayrıca o

⁷⁷ J. Reynolds (1982), s. 183-184, döküman 55; D. French, *AS*, c. 28 (1978), s. 12.

⁷⁸ J. Reynolds (1982), s. 124-127, döküman 17; A. g. y., *Vestigia*, c. 17 (1973), s. 122.

⁷⁹ J. Reynolds (1982), s. 127-129, döküman 18; A. g. y., *Vestigia*, c. 17 (1973), s. 122.

zamana kadar bağışlanmış olan hakların bundan böyle de korunacağı ifade edilmiştir⁸⁰.

Venüs'ün Roma-Aphrodisias ilişkisindeki etkin rolü, ön yüzleri çoğunlukla imparator portreleriyle bezenmiş Aphrodisias sikkelerinde de ikonografik ifadesini bulmuştur. İ.S. 2. yüzyılın ortalarına (İ.S. 161-169) ait olduğu saptanan bir sikke üzerinde M. Aurelius ve Lucius Verus'un, tanrıçanın kült heykeline tapınır pozda betimlenmiş olması⁸¹ dikkat çekicidir. İ.S. 3. yüzyılın başına tarihlendirilen diğer bir sikkede ise iki imparator arasındaki dostluk sahnesi işlenmiştir⁸². El sıkışırken betimlenen askeri giysili imparator figürleri arasında altar motifine yer verilmesi; belki daha da önemlisi, soldaki figürün elinde bir Venüs idolü taşıyor olması anlamlıdır. Roma İmparatorluk Çağı'na ait Aphrodisias sikkelerinde yer alan bu tür sahneler, imparatorların *Prometor* epiteti ile Venüs'e biçtikleri "Tanrısal Ana" kimliğinin önemli bir vurgusu, hatta resmi bir iletisi olmalıdır.

Roma'nın Aphrodisias politikasında önemli bir unsur olarak beliren Venüs *Prometor*'un kimliği ne tür tanrısal nitelikler üzerine gelişmiş; çağın koşullarının doğurduğu kaygı ve beklentilerle yönelen dinsel inançlar, tanrıçaya ne tür roller yüklemiştir? Arkeolojik bulgular bu soruya kısmen ve dolaylı yoldan cevap sunmaktadır. Anlaşılan odur ki Venüs'e öncelikle kent koruyucu bir tanrıça olarak tapınılmıştır. Tapınan grupların, yaşamın akışını belirleyen koruyucu bir güce olan inançları ve o güce sığınma ihtiyaçları büyük olasılıkla tanrıçaya böylesi bir rol yüklemiştir. Venüs'ün kent ve halk üzerindeki egemen yönü, bir Aphrodisias yazıtında "kent yöneticisi" sıfatıyla dile gelmiştir⁸³. İ.S. 180 yılına tarihlendirilen ön yüzü Commodus büstü ile kaplı bir Aphrodisias sikkesinde,⁸⁴ tanrıçanın elinde asa ve başında sur formunda bir taçla betimlenmiş olması, bu yönünün somut bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Egemenliği simgeleyen asa, Apollonia Salbake,⁸⁵ Korint,⁸⁶ Leukas (Akarnania bölgesi)⁸⁷ sikkelerinin de ortaya serdiği gibi, tanrı-

⁸⁰ J. Reynolds (1982), s. 140-143, döküman 25.

⁸¹ D. J. MacDonald, s. 83, res. VII-VIII, O124 R205; s. 84, res. VIII, O125 R207.

⁸² *Ag.e.*, s. 96, res.XII, O147 R250.

⁸³ J. Reynolds (1982), s. 127, döküman 18.

⁸⁴ D. J. MacDonald, s. 155, res. XXXI, O303 R594.

⁸⁵ H. V. Aulock, ed., *SNG Karien*, c. 7 (no. 2334-2867) (Berlin, 1962), res. 78, no. 2481, 2491.

⁸⁶ F. W. Imhoof & Blumer & P. Gardner, *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art* (Chicago, 1964), s. 18, res. D, LXX.

⁸⁷ R. Plant, *Greek Coin Types and Their Identification* (London, 1979), s. 38, no. 445.

çayla bir arada görüntülenen yaygın bir semboldür. Korunmanın ya da savunmanın bir simgesi olan sur ise, kentlin varlığının ve güvenliğinin önce Venüs'e emanet edilmiş olduğunu göstermektedir ki İ.S. 1. yüzyıla ait rölyefli bir büst, tanrıçaya yönelik gelişen bu sığınma duygusunun önemli bir yansımasıdır. Venüs, yüksekliği 60 cm. olan bu mermer eserde, başında taşıdığı surlu taçıyla tipik bir kent tanrıçası görünümündedir⁸⁸.

Venüs'ün kent-devleti üzerindeki koruyuculuğu temelde savaşçı niteliğiyle ilintilidir. Kendisine bir savaş tanrıçası olarak tapınılmış olabileceğini dolaylı yoldan ortaya koyan bulguların başında Venüs-Mars betimli bir sikke gelmektedir⁸⁹. Bir savaş tanrıçası olan Mars'ı Venüs ile bir araya getiren ise -bu birliktelik İ.Ö. 4. yüzyıla ait bir Venedik rölyefi⁹⁰ ya da Roma dönemine ait bir Teos sikkesinde⁹¹ daha açıktır- büyük olasılıkla aralarındaki karakter benzeşmesidir. Helen-Roma inancı, her iki figürü de savaşlarda kendilerinden medet umulan, üstün güç ve zafer için kendilerine yakarılan tanrısal güçler olarak karakterize etmiştir. Örneğin Romalı ozan Martialis'de üstün askeri güç, sadece savaşçı Mars'ın değil, Venüs'ün de bir başışı olarak tanımlamıştır⁹². Ozanın Venüs'ün karakterine ilişkin ipuçları barındıran bu ifadeleri, tanrıçanın adına bitiştirilen *Strateia* (komutan)⁹³ ya da *Areia* (savaşçı)⁹⁴ ünvanlarıyla doğrulanabilmektedir. Tanrıçaya askeri zaferin kaynağı olarak önemli bir rol yükleyen bu güçlü inanç, *Nikephoros* (zafer getiren), *Victoria* (muzaffer) ya da *Victrix* (zafer müjdeleyen/zafer sağlayan) sıfatlarında daha

⁸⁸ K. T. Erim & R.R.R. Smith (1991), s. 80, fig. 16.

⁸⁹ F. W. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, c. I (Wien, 1901), s. 113, no. 5; D. J. MacDonald, s. 67, res. II, O27 R55, s. 94, res. XI, O142 R245; Barclay V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes &c.*, BMC (British Museum Catalogue) (London, 1897), s. 43, no. 113, res. VII.6.

⁹⁰ L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States* (Oxford, 1896), s. 702.

⁹¹ B. V. Head, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics* (London, 1963), s. 606.

⁹² *Belliger invictis quod Mars tibi servit in armis, non satis et, caesar, ervit et ipsa Venus (Caesar, yenilmez askeri gücün için savaşçı Mars'ın sana hizmeti yeterli değildir; Venüs de sana yardım edecektir)*. Bkz. Martialis, VII 6.

⁹³ P. Le Bas & W. H. Waddington, *Inscriptions Grecques et Latines (Recueillies en Asie Mineure)*, c. II, ed. H. Engelmann & R. Merkelbach (Hildesheim-New York, 1972), s. 124, no. 414 ve 415; A. Boeckh ed., *CIG*, c. II (New York, 1977), s. 476, nr. 2693; W. Blümel, "Die Inschriften Von Mylasa," *IGSK*, c. 34, I (1987), s. 76-77, no. 202 ve 203. H. Engelmann & R. Merkelbach, "Inscripfen Von Erythrai und Klazomenai," *IGSK*, c. II (1973), s. 347, no. 207; W. Blümel, "Die Inschriften von Iasos", *IGSK*, c. 28, II/2 (1985), s. 3, no. 222; J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique," *REG*, c. 84 (1971), s. 510, no. 624.

⁹⁴ Pausanias, *Description of Greece*, çev. W.H.S. Jones (Cambridge, 1992), III 17. 5.

da belirgindir. İ.Ö. 291 yılında Romalılar'ın Samnium'da bulunan Venüs *Nikephoros* kült heykelini başkentlerine taşımaları, *Victoria* için bir tapınak inşa etmeleri ve *Forum*a anıtsal bir heykel dikmeleri tanrıçanın zafer ile bağını somutlaştıran yaklaşımlardır⁹⁵. Caesar'ın, Pompey ile giriştiği mücadelede Venüs *Victrix*'e kurbanlar kesmesi ve başarı kazandığı takdirde minnetinin bir ifadesi olarak Roma'da tanrıça için bir tapınak inşa ettireceğine dair and içmesi, tanrıçanın söz konusu alandaki etkin gücüne yönelik inancın bir başka dışavurumu olsa gerektir⁹⁶. Venüs'ün bu yönü Aphrodisias sikkelelerinde Nike figürü ile simgelenmiştir. İ.S. 2. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen bir sikkenin arka yüzünde tanrıça bir elinde asa, diğer elinde ise Nike heykelciği tutarken betimlenmiştir⁹⁷. Nike zaferi simgeleyen bir unsurdur. İ.S. 2. yüzyılın ikinci yarısına ait bir diğer sikke,⁹⁸ Nike'nin bu yönünü açığa çıkaran önemli veriler taşımaktadır: Arka yüzde yer alan ana motif bir imparator tasviridir. Elinde tuttuğu mızrak ile yanında duran tutsaklar, imparatorun savaş sonrasında galibiyetinin simgeleri olmalıdır ki diğer elinin altında bulunan *trophe** motifi bu kanyı bir hayli güçlendirmektedir. Liderin Nike tarafından taçlandırılarak ödüllendiriliyor olması ise bu tanrısal figürün, zaferin teminindeki etkin rolünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, yukarıda ele alınan Venüs-Nike betimli sikkeye yansıyan, tanrıçanın savaşlarda kazanılan başarının kaynağı olduğu yolundaki genel inançtan öte bir şey değildir.** Nitekim, İ.S. 3. yüzyılın başına tarihlendirilen bir başka örnekte⁹⁹ zaferin simgesi olan ganimet motifine Venüs kült imajı, rahibe figürü ve altar tasvirleri ile bir arada yer verilmiş olması, dolaylı yoldan kurulan bu ilişkiyi daha da pekiştirmekte; kent tanrıçasının bu yönünün, resmi tapınımında ne denli ön plâna çıkarılmış olduğunu göstermektedir.

Venüs'ün bir kent tanrıçası olarak benimsenmesinde ve bu yönünün özellikle Roma döneminde ön plâna çıkarılmasında toplumsal ve siyasal et-

⁹⁵ A. M. Burnett, "The Iconography of Roman Coin Types in the Third Century B.C.," *NC*, c. 146 (1986), s. 75.

⁹⁶ Appian, II, 10. 68

⁹⁷ D. J. Macdonald, s. 156, res. XXXII, O304 R595.

⁹⁸ *A.g.e.*, s. 84, res. VII-VIII, O124 R206.

* Antik çağda savaşın kazanıldığı alana dikilen zafer anıtı.

** Venüs'ün Nike figürüne bağlı olarak açığa çıkan bu yönü, İ.Ö. 1. yüzyıla ait bir Roma sikkesinde daha da nettir. Tanrıça bu örnekte kalkan ve Nike motifleriyle bir arada resmedilmiştir. Bkz. P. Clayton ed., "Sales List," *Seaby Coin and Medal Bulletin*, no. 828 (March, 1988), s. 50, C 101.

⁹⁹ D. J. Mcadonald, s. 101, res. XIII, O146 R280.

menler olduğu yadsınamaz. Geç Hellenistik dönemde Aphrodisias bölgesindeki kentleşme sürecinde, kent-devletin varlığı için gerekli olan güvenlik ve istikrarın sağlanmasına yönelik kaygılar ya da dış dünyaya karşı korunma ve savunma ihtiyacı, tanrısal gücün rolünü belirlemiştir. Bu bağlamda gelişen inanç bütünlüğü, bireysel tapınımdan uzak, resmi ve kolektif bir kült yapısı doğurmuştur ki bu kült, Aphrodisias kent-devletin bel kemiğini oluşturmuştur. Tanrıçayı yaşama egemen bir güç olarak kent tanrıçası niteliğiyle dinsel inanç sisteminin merkezine konumlandırılan kaderci anlayış, Roma-Aphrodisias ilişkisindeki pragmatik ve oportünist yaklaşımlara büyük olasılıkla kolaylık sağlamıştır. Diğer bir deyişle Venüs'e bağlılık, siyasetin aracı olmuştur. Doğuya yönelik yayılcı bir politika izleyen ve Anadolu'yu kendilerine önemli bir üs olarak hedefleyen Roma imparatorlarının önce kent tanrıçasına yönelmeleri, hatta kutsal bir soy iddiasıyla bu tanrısal güce oldukça yakın durmaları doğaldır. Soylarını tanrıçaya dayandıran Iulius sülalesi üyeleri ve onların siyasi alandaki mirasçıları olan imparatorların tanrıça Venüs'e *Prometor* kimliğiyle yükledikleri rol, Roma'ya kendisine sadık mütefik bir toplum, kutsallığına sığındığı sağlam bir zemin yaratırken, Aphrodisias'a da siyasal, sosyal ve ekonomik alanda diğer Anadolu kentlerinin sahip olamayacağı kadar çıkar ve haklar sağlamış; Roma çağı dünyasında azımsanamayacak bir önem kazandırmıştır.

Kentte oldukça derin köklere sahip olan Venüs *Prometor* kültürünün yüzyıllarca öneminden bir şey yitirmediği, hatta antik çağın bitiminde Hıristiyanlığa rağmen kolayca silinmediği görülmektedir. 1981-82 yıllarında *Sebastieion*un kuzey portikosunda ele geçen ve İ.S. 3. yüzyıldan sonrasına tarihlendirilen kalıntılar, Venüs'e duyulan inancın ve sadakatın sürekliliğine işaret etmesi açısından anlamlı göstergelerdir. Bunlar arasında tanrıçanın idolünü taşıyan büyük bir rahip büstü, bir basamak üzerinde oturur durumda betimlenmiş Venüs figürü ile siyah mermerden yapılmış üç adet altar dikkat çekici örneklerdir¹⁰⁰ Bu bağlamda göze çarpan bir diğer bulgu da Tiberius *Portikos*undan ele geçen, İ.S. 5. yüzyıla ait başı örtülü rahibe heykelciğidir¹⁰¹. Hıristiyanlığın bölgede mevcut olan pagan kültürü üzerindeki baskısı ve yıkıcı etkisine direnişin somut bir ifadesi olan bu figür, söz konusu dönemde paganlar arasında özel kullanım için gizlice üretilen dinsel nitelikli küçük sembollerin sadece bir örneğidir. İ.S. 5. yüzyılın ortalarında entelektüel ya-

¹⁰⁰ R. R. R. Smith, 'Late Roman Philosopher Portraits From Aphrodisias', *JRS*, c. LXXX (1990), s. 128, 130, 154.

¹⁰¹ R. R. R. Smith (1996), s. 20.

şamda kentin önde gelen isimlerinden biri olan ünlü filozof Asklepiodotos'un etkisiyle, paganizmin Venüs'ün şahsında canlanmış olduğu; ancak bu inancın, pagan kültürünü çökertmeye dönük yoğun çabaların harcandığı Justinianus döneminde (İ.S. 6. yüzyılın ortaları), paganist aydınların suçlu ilân edilmesine kadar yerini koruyabildiği anlaşılmaktadır¹⁰². Bu tarihten itibaren tanrıçanın ve kentin adı yapı blokları üzerinden silinerek kentin adı 'Haç Kenti' anlamına gelen Stauropolis'e dönüşmüş;¹⁰³ tüm görkemi ile kentin simgesi haline gelmiş olan Venüs tapınağı da yapısal değişikliğe uğrayarak yerini bir Hıristiyan kilisesine bırakmıştır. Böylece, yüzyıllarca Venüs kültüne merkezlik yapmış olan Aphrodisias kült merkezi, bu tarihten itibaren bir pisikoposluk merkezi olarak bambaşka bir inanç sistemine beşiklik etmiştir¹⁰⁴.

KAYNAKÇA

- Alexiou, Stylianos. *Minos Uygarlığı*, çev. Elif Tül Tulunay. İstanbul: Arkeoloji Yay., 1991.
- Alkım, Handan. "Explorations and Excavations in Turkey: 1967 and 1968." *Anatolica*, c.III (1969-1970), s. 1-92.
- Appian. *Roman History III (The Civil Wars - Books I-III)*, çev. Horace White. London: William Heinemann Ltd. , MCMLXIV (1964).
- Aulock, Hans Von ed. *SNG Karien (Sylloge Nummorum Graecorum - Karien)*, c. 7 (No. 2334-2867), Berlin: The British Academy Deutsches Archaeologisches Institut Verlag Gebr. Mann., 1962.
- Badian, E. "Notes on Some Documents from Aphrodisias Concerning Octavian." *GRBS (Greek, Roman and Byzantine Studies)*, c. 25 (1984), s. 157-170.
- Bailey, Cyril. *Religion in Virgil*. Oxford: Clarendon Press, 1935.
- Bean, George E. *Turkey Beyond the Meander*. London: John Murray, 1989.

¹⁰² Ag.e., s. 154-155.

¹⁰³ C. Roueche, "Inscriptions and the Later History of the Theatre", *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, a Sculptor's Workshop, Philosophers and Coin Types*, ed. R. R. Smith & Kenan T. Erim (Michigan, 1991), s. 107.

¹⁰⁴ R. Cormack, "The Temple as Cathedral," *Aphrodisias papers: Recent Work on Architecture and Sculpture*, ed. Charlotte Roueche and K. T. Erim (Michigan, 1990), s. 75-76; K. T. Erim, *TAD XIV / 1, II* (1965), s. 135; K. T. Erim (1986), s. 33.

- Bergren, Ann L. T. "The Homeric Hymn to Aphrodite: Tradition and Rhetoric, Praise and Blame." *Class. Ant. (Classical Antiquity)*, c. 8, no. 1 (April 1989), s. 1-41.
- Blümel, Wolfgang. "Die Inschriften von Iasos." *IGSK (Inschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien)*, c.28, II, 2, 1985.
- _____. "Die Inschriften von Mylasa." *IGSK (Inschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien)*, c. 34, I, 1987.
- Boeckh, Augustus ed. *CIG*, c. II. Berolini Ex Officina Academica, 1843.
- Boeckh, Augustus ed. *CIG (Corpus Inscriptionum Graecarum)*, c. II (Berolini Ex Officina Academica, 1843). *Subsidia Epigraphica, Quellen und Abhandlungen Zur Griechischen Epigraphik*, ed. H. Engelmann & R. Merkelbach. New York: Georg Olms Verlag, 1977.
- Branigan, Keith. "The Genesis of the Household Goddess." *Studi Micenei ed Anatolici* (Edizioni Dell'Ateneo, Roma), c. 8 (1969), s. 28-38.
- Brewster, Harry. *Classical Anatolia; The Glory of Hellenism*. London: I. B. Tauris & Co Ltd., 1993.
- Brown, Laurence. "Sales List." *Seaby Coin & Medal Bulletin*, no. 816 (December, 1986), s. 382-406.
- Burnett, A.M. "The Iconography of Roman Coin Types in the Third Century B.C." *NC (Numismatic Chronicle)*, c. 146 (1986), s. 67-75.
- Chastagnol, Andre et al. ed., "Asie Mineure." *L'Annee Epigraphique*. Paris: Presses Universitaires De France, 1980, s. 234-242.
- Clayton, Peter ed. "Sales List." *Seaby Coin and Medal Bulletin*, no. 841 (June, 1989), s. 140-158.
- _____. "Sales List." *Seaby Coin and Medal Bulletin*, no. 828 (March, 1988), s. 50, C 101.
- Cook, Arthur Bernard. *Zeus, A Study In Ancient Religion*, c. I. New York: Biblo & Tannen, 1964.
- Cormack, Robin. "The Temple as the Cathedral." *Aphrodisias Papers: Recent Work On Architecture and Sculpture*, ed. Charlotte Roueche and Kenan T. Erim, (Journal Of Roman Archaeology, Supplementary Series No. 1, ed. J. H. Humphrey), Michigan: Ann Arbor, 1990, s.75-88.
- Diodorus. *Siculus III (Books IV.59 - VIII)*, çev. C. H. Oldfather. London: William Heinemann Ltd., MCMXXXIX (1939).

- Dionysus (of Halicarnassus). *Roman Antiquities I (Books I & II)*, çev. E. Cary. London: Willimam Heinemann Ltd., MCMLXVIII (1968).
- Dittenberger, Wilhelmus. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae (Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum)*, Volumen Altertum, Lipsiae: Apud S. Hirzel, MDCCCCV.
- Doruk, Seyhan. "Aphrodisias; Araştırmalar - Kazılar- Tarihçe." *Belleten*, c. LIII, sayı: 207 - 208 (Ağustos - Aralık, 1989). Ankara: TTK, 1989, s. 553-563.
- Engelmann, H. & R. Merkelbach, "Inchriften von Erythrai Und Klazomenai". *IGSK (Inchriften Griechischer Stadte Aus Kleinasien)*, c. II, 1973
- Erim, K. T. Aphrodisias: City of Venüs-Aphrodite. New York: Facts on File Publications, 1986.
- _____. *Aphrodisias*, İstanbul: Net Turistik Yay., 1993.
- _____. "Aphrodisias 1964 Hafriyau." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XIV/ 1, II (1965), s. 135-140.
- _____. "Aphrodisias 1982." *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* V (1983), s. 275-283.
- _____. "Aphrodisias 1984." *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* VII (1985), s. 541-577.
- _____. "Aphrodisias in Caria", The Results of the 1970 Campaign." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XIX /1 (1970), s. 55-85.
- _____. "Aphrodisias (Karia) Kazıları." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XI (1961), s. 26-29.
- _____. "Aphrodisias: Results of the 1967 Campaign." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XVI/1 (1967), s. 67-80.
- _____. "Aphrodisias: Results of the 1968 Campaign." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XVII (1968), s. 43-57.
- _____. "1971 Excavations at Aphrodisias in Caria." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XX/1 (1973), s. 63-87.
- _____. "Aphrodisias: The 1977 Campaign." *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi)* XXV/2 (1981), s. 55-63.
- _____. "Ancient Aphrodisias and Its Marble Treasures," *JNGS (Journal of the National Geographic Society)*, c. 132, no. 2 (August, 1967), s. 280-294.

- _____. "The Mine of Statuary in Aphrodisias" *ILN (Illustrated London News) (Archaeological Section)*, No. 2213 (February 20, 1965), s. 21-23
- _____. "More Treasure From the Mine Statuary: Excavations at Aphrodisias in Caria in Spath-West Turkey. Part I: The Temple and Odeion." *ILN (Illustrated London News) (Archaeological Section)*, No: 2163 (December 21, 1963), s.1028-1031.
- Erim, K. T. & R. R. R. Smith. "Sculpture From the Theatre: A Preliminary Report." *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculptor's Workshop, Philosophers and Coin Types* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, no. 2), ed. R. R. R. Smith & Kenan T. Erim, Michigan: Ann Arbor, 1991, s. 67-98.
- Farnell, L. R. *The Cults of the Greek States*. Oxford: Clarendon Press, 1896.
- Ferguson, John. *The Religions of the Roman Empire*. London: Thames & Hudson, 1970.
- French, David. "Recent Archaeological Research in Turkey." *AS (Anatolian Studies)*, c. 16 (1966), s. 25-53.
- _____. "Recent Archaeological Research in Turkey." *AS*, c. 20 (1970), s. 7-35.
- _____. "Recent Archaeological Research in Turkey." *AS (Anatolian Studies)*, c. 21 (1971), s. 5-58.
- _____. "Recent Archaeological Research in Turkey." *AS (Anatolian Studies)*, c. 22 (1972), s. 11-62.
- _____. "Recent Archaeological Research in Turkey." *AS (Anatolian Studies)*, c. 25 (1975), s. 15-52.
- _____. "Recent Archaeological Research in Turkey." *AS (Anatolian Studies)*, c. 28 (1978), s. 9-37.
- Head, Barclay V. *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes & c., BMC (British Museum Catalogue)*, London: Printed by Order of the Trustees of the British Museum, 1897.
- _____. *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*. London: Spink & Son Ltd., 1963.
- Herodotos, *The Persian Wars*, çev. George Rawlinson. New York: Random House, Inc., 1942.
- Hesiodos. "Theogonia". *Hesiodos, Eseri' ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyuboğlu & Azra Erhat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- Hill, G. F. "Some Graeco-Phoenician Shrines", *JHS (Journal of Hellenic Studies)*, c. XXXI (1911), s. 56-64.
c. 87 (1972), s. 192-196.
- Homeros. *İlyada*, çev. Azra Erhat & A. Kadir. İstanbul: Can Yayınları, 1984.
- Imhoof-Blumer, Friedrich W. *Kleinasiatische Münzen*, c. I. Wien: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes (Alfred Hölder K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhandler), 1901.
- Imhoof-Blumer, Friedrich W. & Percy Gardner. *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art*. Chicago: Argonaut Inc. Publishers, 1964.
- Joukowsky, Martha Sharp. "Prehistoric Developments on the Acropolis (Theatre Hill). *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculptures Workshop, Philosophers and Coin Types*, ed. R. R. R. Smith & Kenan T. Erim (Journal of Roman Archaeology: Supplementary Series, No. 2, ed. J. H. Humphrey. Michigan: Ann Arbor, 1991, s. 9-13.
- Laumonier, Alfred. *Les Cultes Indigenes en Carie*, ed. E. de Boccard. Paris: Universite de Paris-Faculte des Lettres, 1958.
- Le Bas, Philippe & William Henry Waddington. *Inscriptions Grecques et Latines (Recueillies en Asie Mineure)*, c. II (Subsidia Epigraphica, II), ed. H. Engelmann & R. Merkelbach. Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag, 1972..
- Leick, Gwendolyn. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London: Routledge, 1991.
- Levi, D. "Minoan Research Crosses the Aegean: Recent Excavations at Iasos in Caria." *ILN (Illustrated London News)* (Archaeological Section, No: 2141) (July 20, 1963), s. 88-91.
- MacDonald, David J. *The Coinage of Aphrodisias*. London: Royal Numismatic Society Special Publication, No. 23, 1992.
- Magie, David. *Roman Rule in Asia Minor*, c. I. Princeton, New Jersey: Princeton University press, 1950.
- Mellink, Machteld J. "Archaeology in Asia Minor.", *AJA (American Journal of Archaeology)*, c. 69 (1965), s. 133-149.
- _____. "Archaeology in Asia Minor.", *AJA (American Journal of Archaeology)*, c. 80 (1976), s. 261-289

- _____. "Archaeology in Asia Minor." *AJA (American Journal of Archaeology)*, c. 81 (1977), s. 289-321.
- _____. "Archeology in Asia Minor." *AJA (American Journal of Archaeology)*, c. 87 (1983), s. 427-442.
- Marchese, Ronald T. "Report on the West Acropolis Excavations at Aphrodisias : 1971-1973." *AJA (American Journal of Archaeology)*, c. 80 (1976), s. 393-412.
- Martialis. *Epigrams*, ed. ve çev. Shackleton Bailey. Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- Orth, Wolfgang. "Der Triumvir Octavian, Bemerkungen zu Inschriften Aus Aphrodisias", *EA (Epigraphica Anatolica)*, c. 3 (1984), s. 61-82.
- Ovidius. *Amores (The Love Poems)*, çev. A. D. Melville. Oxford, New York: Oxford University Press, 1990.
- _____. *Metamorphoses*, çev. Marry M. Innes. New York: Viking Penguin Inc., 1985.
- Pausanias. *Description of Greece*, çev. W.H.S. Jones. Cambridge: Harvard Univ. Press, 1992.
- Plant, Richard. *Greek Coin Types and Their Identification*. London: Seaby Publications Ltd, 1979.
- Pleket, H. W. et al. ed., *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum)*, c. XXX (1980), s. 285-442.
- _____. *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum)*, c. XXVI (1976-1977), s. 280-348.
- Pliny. *Natural History IX (Libri XXXIII - XXXV)*, çev. H. Rackham. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, MCMLXVIII (1968).
- _____. *Natural History X (Libri XXXVI-XXXVII)*, çev. D. E. Eichholz. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, MCMLXII (1962).
- Price, S.R.F. "Gods and Emperors : The Greek Language of the Roman Imperial Cult." *JHS (Journal of Hellenic Studies)*, c. CIV (1984), s. 79-85.
- Reynolds, Joyce M. *Aphrodisias and Rome (Society For the Promotion of Roman Studies, Journal of Roman Studies Monographs No. 1)*, London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1982.

- _____. "Aphrodisias: A Free and Federate City." *Vestigia* (Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972), c. 17 (1973). München: Kommission Für Alte Geschichte und Epigraphik Des Deutschen Archäologischen Instituts, s. 115-122.
- _____. "Epigraphic Evidence for the Construction of the Theatre: 1st Century B.C. to mid 3rd c. A:D." *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculptor's Workshop, Philosophers and Coin Types*, ed. R. R. R. Smith & K. T. Erim (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series No. 2, ed. J. H. Humphrey). Michigan: Ann Arbor, 1991, s. 15-28.
- _____. "Honouring Benefactors At Aphrodisias : A New Inscription." *Aphrodisias Papers 3: The Setting and Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberius, and Tetrapylon* (Including the Papers given at the 4th International Aphrodisias Colloquium, held at King's College, London on 14 March, 1992 in Memory of Kenan T. Erim), ed. Charlotte Roueche & R. R. R. Smith (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series No. 20, ed. J. H. Humphrey) Michigan: Ann Arbor, 1996, s. 121-126.
- _____. "Inscriptions and the Building of the Temple of Aphrodite." *Aphrodisias Papers; Recent Work on Architecture and Sculpture*. ed. Charlotte Roueche and Kenan T. Erim. (Journal Of Roman Archaeology, Supplementary Series No. 1, ed. J. H. Humphrey). Michigan: Ann Arbor, 1990, s. 37-40.
- Robert, Jeanne & Louis Robert. "Bulletin Epigraphique." *REG*, c. 84 (1971), s. 397-540.
- _____. "Bulletin Epigraphique." *REG (Revue Etudes Grecques)*, c. 90 (1977), s. 314-448.
- _____. "Bulletin Epigraphique." *REG (Revue Etudes Grecques)*, c. 94 (1981), s. 362-485.
- _____. "Bulletin Epigraphique." *REG (Revue Etudes Grecques)*, c. 95 (1982), s. 322-432.
- _____. "Bulletin Epigraphique." *REG (Revue Etudes Grecques)*, c. 96 (1983), s. 76-191.

- Roueche, Charlotte. "Bulletin Epigraphique: Aphrodisias." *REG (Revue Etudes Grecques)*, c. 101 (1988), s. 457-458.
- _____. "Inscriptions and Later History of the Theatre." *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculptor's Workshop, Philosophers and Coin Types*, ed. R. R. R. Smith & K. T. Erim. Michigan: Ann Arbor, 1991, s. 99-108.
- Sherk, Robert K. *Roman Documents from the Greek East; Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*. Baltimore: John Hopkins, 1969.
- Smith, R. R. R. "Aphrodisias 1990." *KST XIII/2* (1991), s. 141-154
- _____. "Aphrodisias 1993." *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı) XVI/2* (1994), s. 191-206.
- _____. "Archaeological Research at Aphrodisias 1989-1992." *Aphrodisias Papers 3: The Setting and Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberius and Tetrasyon (Including the Papers Given at the 4th International Aphrodisias Colloquium held Knig's College, London on 14 March 1992 in Memory of K. T. Erim)*, ed. Cahrlotte Roueche & R. R. R. Smith (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series No. 20, ed. J. H. Humphrey) Michigan:Ann Arbor, 1996, s. 11-72.
- _____. "Late Antique Portraits in A Public Context : Honorific Statuary At Aphrodisias in Caria, A.D. 300-600." *JRS (Journal of Roman Studies)*, c. LXXXIX (1999), s. 155-189.
- _____. "Late Roman Philosopher Portraits From Aphrodisias." *JRS (Journal of Roman Studies)*, c. LXXX (1990), s. 127-155.
- _____. "Simulacra Gentim: The Ethne from the Sebasteion At Aphrodisias." *JRS (Journal of Roman Studies)*, c. LXXVIII (1988), s. 50-77.
- _____. "The Imperial Reliefs From the Sebasteion at Aphrodisias." *JRS (Journal of Roman Studies)*, c. LXXVII (1987), s. 88-132.
- Strabon. *Geographika, XII-XIV*, çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 1993.
- Şahin, M. Çetin.. "Die Inschriften Von Stratonikeia." *IGSK (Inschriften Griechischer Stadte Aus Kleinasien)*, c. 21, I (*Die Inschriften Von Panamara*), 1981.

- _____. "Die Inschriften Von Stratonikeia." *IGSK (Inschriften Griechischer Städte Aus Kleinasien)*, c. 22/1, II/1 (*Lagina, Stratonikeia Und Umbegung*), 1982.
- Vergilius. *Aeneis*, çev. Robert Fitzgerald, New York, 1983.
- Weinreich, O. "ΘΕΟΙ ΕΠΗΚΟΟΙ." *AM (Athennische Mittheilungen)*, c. XXXVII (1912), s. 1-68.
- Winter, Bruce W. "The Imperial Cult." *The Book Of Acts in Its Graeco-Roman Setting*, ed. By David W.J. Gill & Conrad Gempf, c. II. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1994, s. 93-103.